

Aramejskie rękopisy Księgi Tobita z Qumran (4Q196-200) – historia i egzegeza¹

The Aramaic Manuscripts of the Book of Tobit from Qumran (4Q196-200).
History and Exegesis

KAMIL JAN KOWALSKI

Institut Nauk Biblijnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski
e-mail: kamil.jan.kowalski@gmail.com

SUMMARY: The year 1995 was pivotal for research on the Book of Tobit, when the Aramaic and Hebrew manuscripts of this work found at Qumran were first published. The present article unfolds the history of the manuscripts' discovery in 1952 in Qumran Cave 4, then the long process of publishing the recovered texts, and that publication's effect on the renewal of scholarly interest in the Book of Tobit. The first part describes the Qumran texts' first publication as well as the significant later works which included the manuscript texts along with their translations. In the next section the author describes the actual condition and contents of the discovered manuscripts. Next he explores the subject of the intertextuality of the book, focusing on Greek and Latin references known before 1952. The fourth section of the article is the presentation of *status quaestionis* – selected issues regarding the Book of Tobit and how they have been impacted by the discovered texts, 4Q196-200. In particular, it reconsiders the language in which the book was originally written, the compositional integrity of the text, and the matter of origins and the influence of ancient Near Eastern culture (especially of *Words of Ahikar*) upon the structure and contents of the biblical text. The last part of the article compares the Aramaic fragments with the two known Greek versions of Tobit (both the longer and shorter) and presents the results of this analysis. The purpose of this article is to show the great importance of the finding and publication of the 4Q196-200 manuscripts for advancing research on the biblical book, and to retrace the course of such research on the Book of Tobit, beginning in 1952 until now.

SŁOWA KLUCZE: język aramejski, zwoje znad Morza Martwego, Tobiasz, intertekstualność Księgi Tobiasza, 4Q196, 4Q197, 4Q198, 4Q199, 4Q200

KEYWORDS: Aramaic, Dead Sea Scrolls, Tobit, intertextuality of Tobit, 4Q196, 4Q197, 4Q198, 4Q199, 4Q200

¹ ATTM I – K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, I; ATTM II – K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, Ergänzungsband; ATTM III – K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, II; DJPA – M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*; DQA – E. M. Cook, *Dictionary of Qumran Aramaic*; HALOT – L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*; SGPNT – R. Popowski, *Słownik grecko-polski Nowego Testamentu*; Vg – Wulgata; VL – Vetus Latina. Pełny opis bibliograficzny znajduje się w bibliografii końcowej.

W 2017 r. mija 70 lat istnienia qumranologii, czyli nauki zajmującej się badaniem manuskryptów znad Morza Martwego. Od 1947 r. do 1956 r. w osadzie Qumran i jej okolicach (Masada, Wadi Murabbaat, Nahal Hever) znaleziono jedenaście grot zawierających dokumenty pisane – manuskrypty prawie wszystkich ksiąg Starego Testamentu, teksty nawiązujące do Biblii (parafrazy wielu pism starotestamentalnych, targumy, tłumaczenia na język grecki, apokryfy, komentarze do poszczególnych ksiąg biblijnych) oraz teksty niebiblijne zawierające przepisy i wskazania dla wspólnoty zamieszkującej odkrytą osadę. Niniejsza praca poświęcona jest znaczeniu aramejskich manuskryptów zawierających tekst Księgi Tobiasza, które zostały odkryte w Qumran w grocie nr 4.

1. Znalezienie tekstów Księgi Tobiasza i pierwsze publikacje

Odkrycia czwartej groty dokonali Beduini z plemienia Taamire w sierpniu 1952 r., co wzbudziło taki rozgłos, że już od 22 września 1952 r. w grocie 4. rozpoczęli wykopaliska G.L. Harding oraz ojcowie R. de Vaux i J.T. Milik². Archeologom udało się odzyskać fragmenty około stu manuskryptów, a fragmenty znalezione przez Beduinów zostały zakupione przez rząd Jordanii oraz różne zagraniczne instytucje (liczba rękopisów pochodzących z 4. groty w Qumran szacowana jest na od pięciuset do sześciuset)³. Publikacja wszystkich odnalezionych manuskryptów znad Morza Martwego od początku nabrała szybkiego tempa – wstępne publikacje zaczęły się ukazywać od 1948 r., a w 1955 r. ukazał się pierwszy tom oficjalnej serii wydawniczej Discoveries in the Judean Desert (DJD), która to obrała sobie za cel publikację wszystkich manuskryptów znad Morza Martwego. Jednak znalezienie tysiąca drobnych, szczątkowych fragmentów w 4. grocie przyczyniło się do znacznego spowolnienia tego procesu⁴. Do pracy nad uporządkowaniem tych materiałów powołany został w latach 1953-1954 międzynarodowy zespół, w skład którego weszli: F.M. Cross, J.T. Milik,

-
- 2 J.T. Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej* (tł. Z. Kubiak) (Biblioteka Zwojów. Tło Nowego Testamentu 6; Kraków: The Enigma Press 1999) 12-14; J.C. VanderKam, *Manuskrypty znad Morza Martwego* (Warszawa: Cyklady 1996) 22-23; J.C. VanderKam – P. Flint, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls* (San Francisco: Harper Collins Publishers 2002) 3-19; J.G. Campbell, *The Exegetical Texts* (Companion to the Qumran Scrolls 4; London: T & T Clark International 2004) 7-12.
  - 3 G. Vermes, *The Dead Sea Scrolls in English* (Sheffield: Sheffield Academic Press 1995) xii-xxii; Ch.F. Pfeiffer, *The Dead Sea Scrolls and the Bible* (Grand Rapids: Baker Book House 1969) 13-21.
  - 4 J. Strugnell, „The Original Team of Editors”, *On Scrolls, Artefacts and Intellectual Property* (red. T.H. Lim – H.L. MacQueen – C.M. Carmichael) (Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series 38; Sheffield: Sheffield Academic Press 2001) 178-192.

J. Allegro, J. Starcky, P. Skehan, J. Strugnell, C.-H. Hunzinger⁵. Członkowie zespołu regularnie publikowali wstępne wyniki kilku badanych przez siebie tekstów w czasopismach naukowych w latach 50. i na początku lat 60.⁶

Jednak praca w tak małym zespole z tak obszernym materiałem na dłuższą metę okazała się nieskuteczna. Z czasem zaczęły narastać napięcia między członkami zespołu, a nawet pojawił się zarzut członka ekipy badawczej – J. Allegro – dotyczący umyślnego wstrzymywania publikacji materiałów przez katolików w celu nieszkodzenia chrześcijaństwu⁷. Pod koniec lat 80. sytuacja niezadowolenia z braku dostępności do tekstów zaczęła narastać w kręgach akademickich oraz budzić coraz więcej podejrzeń wśród osób zainteresowanych tematyką Qumran, co przyczyniło się do powiększenia zespołu oraz zmiany polityki władz Izraelskiego Departamentu Zabytków (IAA – ang. Israel Antiquities Authority) wobec twórców serii DJD. Władze IAA zaczęły domagać się szczegółowego planu publikacji od zespołu oraz zezwoliły na udostępnienie zdjęć zwojów osobom zainteresowanym i jednocześnie udzieliły pozwolenia na edycję tekstów jeszcze nieopublikowanych. Dzięki temu w 1993 r. powstało dzieło *The Dead Sea Scrolls on Microfiche: A Comprehensive Facsimile Edition of the Texts from the Judean Desert*, które zawiera całą kolekcję zwojów znad Morza Martwego, obejmującą około 6000 zdjęć⁸.

Jak wyglądała sytuacja związana z publikacją tekstów Księgi Tobiasza znalezionych w 4. grocie Qumran? W latach 1953-1960 Józef Tadeusz Milik, uczonego pochodzenia polskiego, dziś uznawany za jednego z najwybitniejszych epigrafów i filologów biblijnych 2. poł. XX w., prowadził prace nad identyfikacją oraz połączeniem licznych fragmentów składających się na tekst Księgi Tobiasza znaleziony w Qumran. Już w 1956 r. został opublikowany raport zarówno w języku francuskim w czasopiśmie *Revue Biblique*, jak i w języku angielskim w *The Biblical Archaeologist*, w którym badacz poinformował o dwóch znalezionych rękopisach zapisanych w języku aramejskim⁹. Rok później ukazał się kolejny artykuł w serii *Vetus Testamentum Supplements*, w którym polski uczonego wspominał o trzecim rękopisie Księgi Tobiasza zapisanym

5 Milik, *Dziesięć lat odkryć*, 15.

6 E. Tov, „The Publication of the Dead Sea Scrolls”, *On Scrolls, Artefacts and Intellectual Property* (red. T.H. Lim – H.L. MacQueen – C.M. Carmichael) (Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series 38; Sheffield: Sheffield Academic Press 2001) 199-214.

7 VanderKam, *Manuskrypty*, 184-185.

8 E. Tov – S. Pfann (red.), *The Dead Sea Scrolls on Microfiche: A Comprehensive Facsimile Edition of the Texts from the Judean Desert* (Leiden: IDC/Brill 1993); VanderKam, *Manuskrypty*, 186-193.

9 J.T. Milik, „Editing the Manuscript Fragments from Qumran”, *BA* 19 (1956) 75-96 oraz w języku francuskim w *RB* 63 (1956) 49-67.

również w języku aramejskim¹⁰. W 1984 r. K. Beyer opublikował jedenaście niewielkich, aramejskich cytatów Księgi Tobiasza, opierając się jedynie na wcześniej opublikowanych materiałach, a po dziesięciu latach wydał opracowanie czternastu obszerniejszych aramejskich fragmentów z tłumaczeniem na język niemiecki i komentarzem, które to zostało ponownie wydane po kolejnych dziesięciu latach (z niewielkimi dodatkami) w drugim tomie dzieła Beyera¹¹. J.T. Milik mimo zebrania kompletnego materiału do napisania i wydania Księgi Tobiasza z Qumran nie dokończył tego dzieła. Z powodu pogarszającego się stanu zdrowia wiosną 1990 r. musiał oddać do dyspozycji redaktora serii DJA, prof. Emanuela Tova¹², teksy, nad którymi pracował. Tak z ramienia IAA Emanuel Tov przekazał tekst J.A. Fitzmyerowi pod koniec 1991 r., a oficjalne fotografie rękopisów zostały dołączone wiosną 1992 r. J.A. Fitzmyer pracował już nad tekstem Księgi Tobiasza w latach 1957-1958 podczas tworzenia indeksu niebiblijnych tekstów z 4. grotty z Qumran dla Palestine Archeological Museum. I to on ostatecznie doprowadził do kompletnego opracowania rękopisów Księgi Tobiasza, które zostały opublikowane w 1995 r. w drugiej części XIX tomu serii DJD¹³. W 1997 r. opublikowano zrekonstruowany aramejski i hebrajski tekst Księgi Tobiasza z Qumran z przekładem na język angielski, którego dokonali F. Garcia Martinez i E.J.C. Tigchelaar, a który opierał się głównie na pracy K. Beyera oraz J.A. Fitzmyera¹⁴. Tłumaczenia na język polski manuskryptów Księgi Tobiasza znalezionych w Qumran razem ze zrekonstruowanymi fragmentami podjął się A. Tronina, którego tłumaczenie zostało opublikowane w 2000 r.¹⁵ W 2005 r. na rynku polskim wydany został komentarz autorstwa M. Wojciechowskiego do Księgi Tobiasza, w którym autor odnosi się do teksów 4Q196-200 i zamieszcza w aneksie ich tłumaczenie na język polski, stanowiące przedruk artykułu A. Troniny¹⁶.

Odnalezienie starożytnych rękopisów Księgi Tobiasza pośród zwojów z Qumran wywołało żywe zainteresowanie w badaniach zajmujących się analizą porównawczą znalezionych tekstów z innymi znanymi świadkami

10 J.T. Milik, „Le travail d'édition des manuscrits du desert de Juda”, *Volume du Congres, Strasbourg 1956* (VTSup 4; Leiden: Brill 1957).

11 ATTM I, 298-300. Późniejsze opracowania: ATTM II, 134-47; ATTM III, 172-186.

12 Z. Kapera, „Józef Tadeusz Milik (1922-2006) – qumranolog i orientalista”, *Qumran. Pomiedzy Starym a Nowym Testamentem* (red. H. Drawnel – A. Piwowar) (ABL 2; Lublin: Wydawnictwo KUL 2009) 320-321.

13 J.A. Fitzmyer, „Tobit [4Q196-200]”, *Qumran Cave 4.XIV: Parabiblical Texts, part 2* (red. M. Broshi et al.) (Discoveries in the Judean Desert XIX; Oxford: Clarendon 1995) 1-76, tabl. I-X.

14 F. Garcia Martinez – E.J.C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls, Study Edition, I: 1Q1-4Q273* (Leiden – Boston – Köln: Brill 1997) 382-398.

15 A. Tronina, „Qumrańskie rękopisy Księgi Tobiasza (4Q196-200)”, *RT* 47 (2000) 81-93.

16 M. Wojciechowski, *Księga Tobiasza, czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (NKB XII; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2005).

tekstu. W wyniku tego w pierwszych latach XXI w. pojawiły się na rynku dwie synopsy wspierające badania nad Księgą Tobiasza. Pierwsza, autorstwa C.J. Wagnera¹⁷ (2003), zawiera teksty recenzji greckich, łacińskich oraz syryjskiej Peszitty, które usytuowane są w równoległych kolumnach. Tekst rękopisów 4Q196-200 podany zaś został w apendyksie. Druga synopsa, autorstwa Weeks, Gathercole'a, i Stuckenbrucka¹⁸ (2004), jest dziełem zawierającym dwadzieścia cztery różne świadectwa tekstualne Księgi Tobiasza, zachowane w językach: hebrajskim, aramejskim, greckim, łacińskim oraz syryjskim. Wartością tej synopsy jest zestawienie niezmodyfikowanych i niezrekonstruowanych tekstów, do których dostęp był ograniczony (np. po raz pierwszy zostały opublikowane hebrajskie teksty Księgi Tobiasza znalezione w genizie kairskiej) oraz czytelny układ, w którym liczne recenzje za każdym razem zestawiane są ze sobą werset po wersecie. Obydwie synopsy zawierają wprowadzenie ze streszczeniem zawartości i omówieniem prezentowanych w nich recenzji i tradycji Księgi Tobiasza¹⁹.

2. Opis znalezionych rękopisów

Obecnie znanych jest pięć rękopisów pochodzących z 4. grotty w Qumran, które zidentyfikowane zostały jako fragmenty Księgi Tobiasza. Cztery z nich zapisane zostały w języku aramejskim, a jeden w języku hebrajskim. Rękopisy zawierają przeważnie szczątkowe fragmenty księgi, np. czwarty rękopis zapisany w języku aramejskim jest reprezentowany jedynie przez dwa małe fragmenty, które w sumie składają się z ośmiu słów. Początkowo omawiane rękopisy zaopatrzone zostały w odpowiednie symbole i tak cztery rękopisy zapisane w języku aramejskim nosiły oznaczenia: 4QpapTobit^a ar, 4QTobit^b ar, 4QTobit^c ar, 4QTobit^d ar (lub odpowiednio 4QpapTob^a ar, 4QTob^b ar, 4QTob^c ar, 4QTob^d ar czy po prostu 4QTob^{a,b,c,d}), a rękopis piąty zapisany w języku hebrajskim oznaczony był jako 4QTobit^e lub 4QTob^e. Obecnie w odniesieniu do wymienionych rękopisów używa się także oficjalnie przydzielonych numerów w serii DJD: 4Q196, 4Q197, 4Q198, 4Q199 dla aramejskich tekstów i 4Q200 dla tekstu hebrajskiego.

17 C.J. Wagner (red.), *Polyglotte Tobit-Synopse: Griechisch-Lateinisch-Syrisch-Hebräisch-Aramäisch* (MSU 28; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2003).

18 S. Weeks – S. Gathercole – L. Stuckenbruck (red.), *The Book of Tobit: Texts from the Principal Ancient and Medieval Traditions, with Synopsis, Concordances, and Annotated Texts in Aramaic, Hebrew, Greek, Latin, and Syriac* (FoSub 3; Berlin: Walter de Gruyter 2004).

19 Wagner (red.), *Polyglotte Tobit-Synopse*, xx-xxxi; Weeks – Gathercole – Stuckenbruck (red.), *The Book of Tobit*, 9-59.

J.A. Fitzmyer podaje, że pięć rękopisów zostało odtworzonych na podstawie 69 fragmentów lub grup fragmentów (gdzie „grupą fragmentów” określone zostały te urywki, które można było połączyć ze sobą fizycznie lub tematycznie). Spośród tych 69 części pięciu manuskryptów około połowę fragmentów udało się odczytać jako teksty pewne i zidentyfikować je jako konkretne frazy Księgi Tobiasza, które można określić przy użyciu tekstu biblijnego²⁰. Zidentyfikowany fragment może składać się z liczby wersetów w kolumnie manuskryptu, jednak często na jeden fragment składają się część zdania lub pojedyncze słowa. Pozostałe niezidentyfikowane urywki są zbyt fragmentaryczne, niepewne lub niemożliwe do odczytania.

Pierwszy spośród aramejskich tekstów, 4QpapTob^a ar (4Q196), zapisany został na jasnobrunatnym papirusie pismem określanym jako późne półformalne pismo hasmonejskie (datowane na ok. 50-25 r. przed Chr.). Tekst tego manuskryptu stanowi 49 fragmentów, z czego 19 zostało rozpoznanych jako odpowiadających konkretnym werseom Księgi Tobiasza (reprezentują one większość rozdziałów księgi, poza rozdziałami od 8. do 11.). Dwa fragmenty ukazują podział na kolumny, których długość wynosiła od 13. do 16. linii. Drugi tekst, 4QTob^b ar (4Q197), zapisany został na brunatnej skórze pięknym wczesnym formalnym pismem herodiańskim (datowanym na ok. 25 r. przed Chr. – 25 po Chr.). Składa się on z 7 fragmentów, z czego 5 zostało zidentyfikowanych. Najdłuższy fragment tego manuskryptu składa się z trzech kolumn i ukazuje, że tekst był zapisywany w dziewiętnastu liniach. Trzeci, 4QTob^c ar (4Q198), jest zapisany na jasnobrunatnej skórze późnym pismem hasmonejskim lub wczesnym pismem herodiańskim datowanym na ok. 50 r. przed Chr. Na ten rękopis składają się jedynie dwa fragmenty reprezentujące 14. rozdział Księgi Tobiasza. Ostatni z rękopisów aramejskich, 4QTob^e ar (4Q199), zapisany został na brązowej skórze typowym pismem hasmonejskim (datowanym na ok. 100 r. przed Chr.) i poświadczają go dwa niewielkie urywki zawierające po kilka słów. Hebrajski rękopis, 4QTob^e (4Q200), zapisany został na jasnobrunatnej skórze wczesnym herodiańskim formalnym pismem (datowanym na ok. 30 r. przed Chr. – 20 r. po Chr.). Składa się na niego 9 fragmentów, z których siedem zostało rozpoznanych. W dwóch przypadkach zauważalny jest podział tekstu na dwie kolumny.

Informacje uzyskane na podstawie analizy językowej znalezionych rękopisów pozwalają na sformułowanie wniosku, że kopie Księgi Tobiasza były tworzone w różnym odstępie czasu przez ok. 125 lat (od ok. 100 r. przed Chr. do 25 r. po

²⁰ J.A. Fitzmyer na oznaczenie fragmentów 4Q196-200 używa numerów rozdziałów oraz wersetów według edycji R. Hanharta, idąc za oznaczeniem dłuższej recenzji greckiej (GII). Do tej edycji odwołuje się także, czyniąc wyliczenia procentowe, np. dotyczące stosunku znalezionej treści do całości.

Chr.)²¹. Jeżeli chodzi o objętość znalezionej tekstu i określenie, jak zachowane rękopisy mają się do całości Księgi Tobiasza, to tekst aramejski znaleziony w Qumran stanowi około 20% tekstu całej księgi, a tekst hebrajski około 6%. A jeżeli chodzi o różnorodność znalezionej tekstu, to zauważyć należy, że w aramejskich manuskryptach Księgi Tobiasza poświadczone są 103 wersety lub fragmenty wersetów całej księgi (która składa się z 245 wersetów), co stanowi 42%, oraz w hebrajskim manuskrypcie poświadczonych jest 32 wersetów lub ich fragmentów, co odpowiada 13%. Fragmenty manuskryptów Księgi Tobiasza reprezentują niemal całą księgę od 1. do 14. rozdziału. Nie występują jedynie fragmenty pochodzącego z rozdziału 9.²²

3. Starożytne teksty Księgi Tobiasza znane przed 1952 r.

Do 1952 r. tekst Księgi Tobiasza znany był z różnych starożytnych przekładów. Najważniejszymi były teksty zachowane w języku greckim wraz z przekładami dokonanymi z tego języka na inne oraz teksty zachowane w języku łacińskim. Znane są także teksty zachowane w starożytnych językach: arabskim, ormiańskim, koptyjskim (w dialekcie saidzkim, nazywanym także sahidyckim), etiopskim oraz syryjskim. Znany tekst zachowany w języku greckim jest problematyczny, ponieważ występuje w trzech różnych recenzjach. Szwajcarski teolog – Robert Hanhart, edytor wydania krytycznego Septuaginty (LXX)²³ – poszczególne greckie recenzje Księgi Tobiasza oznacza odpowiednio: G^I, G^{II} oraz G^{III}.

Recenzja krótka G^I znajduje się w dwóch wielkich kodeksach majuskułowych: w Kodeksie Watykańskim (B) z IV w. i w Kodeksie Aleksandryjskim (A) z V w. oraz w Kodeksie Venetus (V) z VIII w., na papirusie z Oxyrynchos 1594 z III w., a także w wielu minuskułowych manuskryptach z IX w. i późniejszych. Była ona powszechnie znana w Kościele starożytnym i w porównaniu do pozostałych recenzji jest poświadczona przez największą liczbę rękopisów. Została zapisana językiem charakteryzującym się dobrym stylem greckim.

Recenzja długa G^{II} (jest dłuższa od recenzji poprzedniej o ponad 20%) przez długi czas znana była z zachowanych fragmentarycznych rękopisów: zachowanych na papirusie z Oxyrynchos 1076 z VI w. oraz z jedenastowiecznego rękopisu minuskułowego 319. C. Tischendorf w 1844 r. w południowej części

21 J.A. Fitzmyer, *Tobit* (Commentaries on Early Jewish Literature; Berlin – New York: Walter de Gruyter 2003) 10-11.

22 J.A. Fitzmyer, *The Dead Sea Scrolls and Christian Origins* (Grand Rapids: Eerdmans 2000) 134.

23 R. Hanhart (red.), *Tobit* (Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum VIII, 5; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1983).

Półwyspu Synajskiego odkrył niemal kompletny tekst długiej recenzji w Kodeksie Synajskim (S) datowanym na IV w. znalezionym w bibliotece klasztoru św. Katarzyny²⁴. Tekst Księgi Tobiasza znajdujący się w kodeksie jest niemal kompletny, jedynymi brakującymi fragmentami są 4,7-19a oraz 13,7b-11a.

Recenzję G^{III} określaną jako recenzję pośrednią reprezentują minuskułowe manuskrypty 44, 106 i 107. Tekst tej recenzji obejmuje Tb 6,9–12,22 i stanowi kompozytorską próbę połączenia recenzji G^I z G^{II}, przy czym tekst G^{III} pozostaje bardziej zależny od długiej recenzji.

Mając tak wiele różnorodnych recenzji Księgi Tobiasza, powstaje pytanie: która z nich jest bliższa oryginału? Która jest starsza? Według zasady krytyki tekstu uznającej, że bardziej prawdopodobny jest wariant krótszy niż dłuższy (*Lectio brevior potior longiori*), przepisywający mieli zazwyczaj skłonność do rozszerzania wypowiedzi. Jednak w tym wypadku większość uczonych (J.R. Harris, D.C. Simpson, J.D. Thomas, R. Hanhart, J.R. Busto Saiz, C.A. Moore) przeważających nad uczonymi o odmiennym zdaniu (P. Desealers oraz B. Kollmann) utrzymuje, że to długa recenzja G^{II} jest pierwotna, a recenzja krótka G^I jest wobec niej wtórna. „Odmiana krótsza, rozpowszechniona w starożytnych rękopisach, stanowi rezultat przemyślanego redakcyjnego opracowania i skrócenia dłuższej poprzedniczki. Redaktor(zy) dokonali uładzenia tekstu, skrócili rozwlekłości i poprawili styl grecki, usunęli prawdopodobnie niezrozumiałe w ich środowisku semityzmy oraz dokonali przeróbek teologicznych odzwierciedlających przyjęte w ich czasach zapatrywania i poglądy”²⁵. Z tego względu dzisiaj za podstawę współczesnych tłumaczeń Księgi Tobiasza przyjmuje się recenzję G^{II}.

Pojawiają się również dwie różne recenzje łacińskie Księgi Tobiasza. Pierwsza z nich, długa recenzja, jest przekładem starołacińskim, należącym do zbioru przekładów VL²⁶. Od ok. II w., gdy łacina na Zachodzie wypierała grekę, zaczęło powstawać wiele literalnych tłumaczeń, które opierały się na Septuagincie (jeżeli chodzi o ST) oraz na innych greckich pismach. Te tłumaczenia starołacińskie występowały w różnych wersjach w zależności od regionu: w Afryce – *Vetus Afra*, w północnych Włoszech – *Vetus Itala*, a w Hiszpani – *Vetus Hispana*. Starołaciński tekst Księgi Tobiasza cytowany był przez niektórych ojców Kościoła

24 Publikacja znaleziska odbywała się stopniowo. Część została opublikowana w 1846 r. jako Codex Friderico-Augustanus, zaś w 1862 r. większa część rękopisów została wydana jako Biblitorium Codex Sinaiticus Petropolitanus. Dnia 6 lipca 2009 r., dzięki porozumieniu British Library z innymi bibliotekami przechowującymi fragmenty kodeksu, Kodeks Synajski został opublikowany w wersji cyfrowej i jest dostępny na stronie www.codexsinaiticus.org/en.

25 W. Chrostowski, „Księga Tobiasza w kanonie Starego Testamentu”, *CT* 79/4 (2009) 17.

26 A.E. Brooke – N. McLean – H.St.J. Thackeray, *Esther, Judith, Tobit. The Old Testament in Greek according to the Text of Codex Vaticanus* (Cambridge: Cambridge University Press 1940) III/1.

i wskazuje na zależność od dłuższej greckiej recenzji znajdującej się w Kodeksie Synajskim (G^{II}). Dlatego we współczesnych tłumaczeniach za zasadne uznaje się uzupełnienie braków występujących w greckiej długiej recenzji łacińskim tekstem VL, jeżeli chodzi o lukę w 13. rozdziale (a jeżeli chodzi o brak w rozdziale 4. zasadnym wydaje się użycie tekstu manuskryptu 319).

Łacińska krótka recenzja jest wynikiem pracy, którą papież Damazy zlecił Hieronimowi w 383 r., a mającej na celu dokonanie przeglądu, korekty i kompilacji istniejących łacińskich przekładów. To ta recenzja, obecna w przekładzie św. Hieronima (Vg), stała się powszechnie używaną w Kościele zachodnim aż do odkrycia Kodeksu Synajskiego. Miała ona powstać w jeden dzień w następujący sposób: Hieronim, posiadając *Vorlage* Księgi Tobiasza w języku aramejskim, znalazł tłumacza, który na bieżąco przekładał ustnie tekst aramejski na język hebrajski, by następnie Hieronim na bieżąco dyktował (samemu uprzednio przekładając słowa usłyszane w języku hebrajskim na łacinę) tekst zatrudnionemu sekretarzowi²⁷. Krótszy łaciński tekst odpowiada greckiej krótkiej recenzji (G^I). Widoczna jest w nim duża zależność od tekstu VL oraz duża swoboda samego autora tłumaczenia wyrażająca się w dodawaniu szczegółów do tekstu oraz parafrazowaniu zdań. Recenzja ta jest świadkiem historii interpretacji Księgi Tobiasza, jednak ma nikłą wartość dla rekonstrukcji pierwotnego tekstu²⁸.

Tekst Księgi Tobiasza znaleziony w Qumran (4Q196-200) wielokrotnie wykazuje zgodność z długimi recenzjami, czyli grecką (G^{II}) oraz łacińską (VL). Jednak ani tłumaczenie greckie, ani tłumaczenie łacińskie nie jest dosłownym tłumaczeniem tekstów Księgi Tobiasza znalezionych w 4. grocie w Qumran. Świadczą o tym przedstawione frazy, rozwinięte wyrażenia oraz słowa, które jak się okazuje, nie zostały właściwie zrozumiane przez obu autorów wyżej wymienionych przekładów²⁹.

4. Znaczenie manuskryptów 4Q196-200

Samo opublikowanie manuskryptów 4Q196-200 w 1995 r. znacznie zwiększyło zainteresowanie nad Księgą Tobiasza, rzuciło nowe światło na problematyczne kwestie księgi, a z czasem zaowocowało powstaniem nowych opracowań odnoszących się do tekstów z Qumran. W ciągu ostatnich trzydziestu lat wydane

²⁷ *Libri Ezrae, Tobiae, Iudith* (Biblia Sacra iuxta Latinam Vulgatam Versionem 8; Roma: Typis Polyglottis Vaticanis 1950) 155-56. Na kolejnych stronach 163-209 znajduje się wydanie krytyczne krótkiej recenzji Księgi Tobiasza; Hieronim, „Praefatio in librum Tobiae”, *Patrologia Latina* (red. J.P. Migne) (Paris 1846) XXIX, 23-26.

²⁸ Wojciechowski, *Księga Tobiasza*, 19.

²⁹ Fitzmyer, „Tobit [4Q196-200]”, 2-4.

zostały trzy artykuły opisujące współczesny stan badań nad wspomnianą księgą: Moore'a³⁰ (1989), Spencera³¹ (1999) oraz Perrina³² (2014).

Pierwszym zagadnieniem, na które odkrycie tekstów z czwartej groty w Qumran rzuca nowe światło, jest kwestia języka oryginalnego Księgi Tobiasza. Przez ostatnie dwa stulecia dominowały wśród uczonych różne poglądy na ten temat: od uznania, że oryginalnie językiem księgi był któryś z języków semickich, po przekonanie, że to w języku greckim został dokonany pierwowzór (nawet po odkryciu z 1952 r. P. Deselaers utrzymywał to zdanie). Ojcowie Kościoła przez swoje zapiski skłaniali do przyjęcia tezy, że to język aramejski stanowił *Vorlage* dla tłumaczeń. Hieronim opisując, jak dokonał przekładu Księgi Tobiasza na łacinę, powołuje się na nieznane aramejskie źródło (zob. przypis 16). Z kolei Orygenes zapisał, że „Żydzi nie uznają Księgi Tobiasza i Księgi Judyty: nie mają ich bowiem w wersji hebrajskiej nawet wśród apokryfów”³³, co sugeruje, że ten nawet nie wiedział o istnieniu Księgi Tobiasza w wersji hebrajskiej. Odkrycie manuskryptów 4Q196-200 zawężyło pytanie o język oryginalny do dwóch możliwości – aramejski bądź hebrajski.

Według W. Chrostowskiego trzy argumenty przeważają na korzyść języka aramejskiego: (1) przewaga manuskryptów znalezionych w Qumran (cztery aramejskie w stosunku do jednego w języku hebrajskim – przy czym stanowią one materiał ponadtrzykrotnie większy); (2) tylko fragmenty w języku aramejskim stanowią ciągły tekst, co sugeruje istnienie „jednolitego i integralnego pierwowzoru” (co w pewien sposób jest zastanawiające ze względu na pogląd, że to język hebrajski, określany jako „hebrajski qumrański”, dominował w użyciu osadników Qumran, podczas gdy język aramejski był używany znacznie rzadziej); (3) Świadeństwo Hieronim i Orygenes³⁴. Za tą wersją opowiedzieli się J.T. Milik, J.A. Fitzmyer oraz C.K. Moore, który to język aramejski uznał za „bardziej prawdopodobny” jako język oryginału niż hebrajski, którego pierwszeństwa bronią tacy uczeni, jak: K. Beyer czy M.O. Wise. Problem jest otwarty i skomplikowany, tym bardziej że język hebrajski, w którym napisany został fragment 4Q200, określany jest mianem „późny, powygnaniowy język hebrajski”, naznaczony dużym wpływem języka aramejskiego, funkcjonującego we

30 C.A. Moore, „Scholarly Issues in the Book of Tobit before Qumran and after: An Assessment”, *JSP* 5 (1989) 65-81.

31 R.A. Spencer, „The Book of Tobit in Recent Research”, *CR:BS* 7 (1999) 147-180.

32 A.B. Perrin, „An Almanac of Tobit Studies: 2000-2014”, *CBR* 13 (2014) 107-142.

33 Orygenes, *Philocalie, 1-20; Sur les Écritures; et la Lettre à Africanus sur l'Histoire de Suzanne* (red. M. Harl – N. de Lange) (Sources Chrétiennes 302; Paris: Éditions du Cerf 1983) 562. Polski przekład w: Orygenes, *Korespondencja* (Źródła Myśli Teologicznej 6; Kraków: Wydawnictwo WAM 1997) 77.

34 Chrostowski, „Księga Tobiasza”, 14.

wschodnim świecie starożytnym jako *lingua franca*³⁵. Większość współczesnych uczonych odnośnie do tego zagadnienia skłania się do uznania aramejskiego za język, w którym skomponowana została Księga Tobiasza.

Kolejną kwestią, w rozstrzygnięciu której pomocne okazują się teksty z Qumran, jest problem integralności Księgi Tobiasza. Począwszy od XIX w., uczeni (G.F. Hitzig³⁶, H. Grätz³⁷, A. Kohut³⁸, A. Neubauer³⁹ oraz M. Rosenthal⁴⁰, F. Zimmermann⁴¹) kwestionowali obecność rozdziałów 13. i 14. Księgi Tobiasza w pierwotnej kompozycji dzieła i uznawali je jako dodatek, który pojawił się w latach 70. po Chr., a nawet jeszcze później. Znalezione fragmenty 4Q196, 4Q198, 4Q199 i 4Q200 zawierają część wersetów stanowiących te rozdziały: hymn Tobita (13,1-18), testament i śmierć Tobita (14,1-11) oraz epilog (14,12-15). Są one świadectwem tego, że już w czasach przedchrześcijańskich końcowe rozdziały zostały spisane i były integralną częścią dzieła⁴².

W końcu znalezione rękopisy ukazują bardzo wyraźne powiązania ze starożytną asyryjską historią o Achikarze. Osadzając historię o Tobicie i jego synu Tobiaszu w środowisku dawnego Królestwa Izraela i Mezopotamii okresu nowoasyryjskiego, babilońskiego i perskiego, zdają się potwierdzać długi proces redakcyjny (którego początek mógł sięgać nawet VII w. przed Chr., jeśli chodzi o trzon księgi) i jego złożoność (zarówno w odniesieniu do miejsca, które mogło ulegać zmianie, jak i w odniesieniu do ewolucji tekstu, która mogła przejawiać się w „judaizacji asyryjskiej historii” oraz w wyakcentowaniu elementów dotyczących kultu jerozolimskiego i przestrzegania Prawa Mojżeszowego, czyli redakcji w duchu teologii deuteronomicznej)⁴³.

35 B. Velcic, „The Significance of the Relation of 4QTobit fr. 6 with Greek Texts”, *Henoah* 27 (2005) 149-162.

36 G.F. Hitzig, „Zur Kritik der apokryphischen Bücher des Alten Testaments”, *ZWT* 3 (1860) 250-261.

37 H. Grätz, *Geschichte der Juden von Untergang des jüdischen Staates bis zum Abschluss des Talmud* (I-V; Leipzig: Leiner 1866) IV, 465-467.

38 A. Kohut, „Etwas über die Moral und die Abfassungszeit des Buches Tobias”, *JZWL* 10 (1872) 49-73.

39 A. Neubauer, *The Book of Tobit: A Chaldee Text from a Unique Ms. in the Bodleian Library, with Other Rabbinical Texts, English Translations, and the Itala* (Oxford: Clarendon 1878) xvii.

40 M. Rosenthal, *Vier apokryphische Bücher aus der Zeit und Schule R. Akiba's* (Leipzig: Schulze 1885) 104-150.

41 F. Zimmermann, *The Book of Tobit: An English Translation with Introduction and Commentary* (Jewish Apocryphal Literature; New York: Harper & Row, for Dropsie College 1958) 24-27.

42 Fitzmyer, *The Dead Sea Scrolls*, 138.

43 M. Wojciechowski, „Księga Tobita jako świadectwo o diasporze izraelskiej w Asyrii”, *CT* 75/4 (2005) 17-24.

5. Przykładowe porównanie wybranych fragmentów Księgi Tobiasza z greckimi recenzjami tekstu (G^I i G^{II})

Tb 1,21-22 (4Q196 fr. 2:5-6)

ת[ויזפנ]ש לאחיקר בר ענאל אחי על כל ש[ויזפנ]ש⁵ .. [איהו^{12,1} ..]
 מלכותה .. ולה הוה ש[ויזפנ]ש על [כ]ל המרכלות מלכא . ובעה אחיקר עלי⁶

G^I: ^{1,21} καὶ ἔταξεν Ἀγίαχαρον τὸν Ἀναήλ υἱὸν τοῦ ἀδελφοῦ μου ἐπὶ πᾶσαν τὴν ἐκλογιστίαν τῆς βασιλείας αὐτοῦ καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν διοίκησιν.
^{1,22} καὶ ἠξίωσεν Ἀγίαχαρος περὶ ἐμοῦ καὶ ἦλθον εἰς Νινευή.

G^{II}: ^{1,21} καὶ ἔταξεν Ἀγίαχαρον τὸν Ἀναήλ τὸν τοῦ ἀδελφοῦ μου υἱὸν ἐπὶ πᾶσαν τὴν ἐκλογιστίαν τῆς βασιλείας αὐτοῦ καὶ αὐτὸς εἶχεν τὴν ἐξουσίαν ἐπὶ πᾶσαν τὴν διοίκησιν.
^{1,22} τότε ἠξίωσεν Ἀγίαχαρος περὶ ἐμοῦ, καὶ κατήλθον εἰς τὴν Νινευή.

[...^{1,21}i on] ustanowił Achikara – syna Anaela, mojego brata – nad całym z[arządzanie] m [swojego królestwa... i miał on w]ładzę nad [c]ałym dochodem króla. ^{1,22}I wstawił się Achikar za mną.

L.5. טלשא [איהו^{1,21} | G^I: ^{1,21} καὶ ἔταξεν | G^{II}: ^{1,21} καὶ ἔταξεν

Pierwsze słowa aramejskiego tekstu zostały zrekonstruowane jako połączenie spółgłoski *waw* i zaimka osobowego (3 m.s.), mające znaczenie „i on”, nawiązując do poprzedniego zdania, w którym mowa jest o Asarhaddonie – nowym królu asyryjskim. Ta postać w omawianym zdaniu jest wykonawcą czynności wyrażonej przez czasownik o rdzeniu *טלש*, który występuje tutaj w koniugacji *afel*, wyrażającej spowodowanie czynności, w formie *perfectum* 3 m.s., co tłumaczy się jako „dał władzę, pozwolił rządzić”⁴⁴. Obie greckie recenzje w tym wypadku są zgodne i tłumaczą wyrażenie za pomocą aorystu strony czynnej 3 m.s.: καὶ ἔταξεν („i ustanowił”). Czasownik *τάσσω*, od którego pochodzi użyta w tekście forma, ma także znaczenia: „umieszczać na pozycji, umieszczać na stanowisku, wyznaczać do czegoś, mianować, polecać, nakazywać, wyznaczać”⁴⁵.

L.5. אחי בר ענאל אחי | G^I: Ἀγίαχαρον τὸν Ἀναήλ υἱὸν τοῦ ἀδελφοῦ μου |
 G^{II}: Ἀγίαχαρον τὸν Ἀναήλ τὸν τοῦ ἀδελφοῦ μου υἱὸν

W dalszej części występuje połączenie przyimka *lamed* z imieniem Achikar, które to połączenie spełnia funkcję znaku biernika (*nota accusativi*), gdy

⁴⁴ DQA, 235; ATTM III, 493.

⁴⁵ SGPNT, 330.

występuje z osobowym dopełnieniem, jak w tym przypadku („Achikara”). Imię to występuje w greckich recenzjach Księgi Tobiasza w różnych wariantach, jako: Ἀχιχάρως w G^I, Ἀχιχάρως, Ἀχικάρ w G^{II} (we fragmentach 1,21; 1,22 x2; 2,10; 11,18; 14,10 x2)⁴⁶. W języku aramejskim oznacza ono: „mój brat jest cenny/sławny”. Postać ta znana była w świecie starożytnym z powodu utworu „Historia i przysłowia Achikara”, który został napisany w Babilonii w języku akadyjskim lub aramejskim ok. VII w. przed Chr. W latach 1906-1907 niemieccy badacze odkryli aramejską wersję historii Achikara w Egipcie na wyspie Elefantynie (na której stacjonowała żydowska kolonia wojskowa) datowaną na V w. przed Chr. Znane są wersje tego dzieła także w językach: syryjskim (jest to najobszerniejsza wersja), arabskim (jako część „Baśni tysiąca i jednej nocy”), greckim, staro-cerkiewno-słowiańskim oraz wielu innych. Aramejski papirus z Elefantyny przedstawia Achikara jako urzędnika na dworze u dwóch kolejnych królów Asyrii, który został wplątany przez swojego siostrzeńca Nadana w intrygę mającą na celu usunięcie go ze stanowiska i skazanie na śmierć. Achikar został oszczędzony przez oficera mającego dokonać egzekucji i dzięki swej mądrości wrócił do służby na dworze króla i rozprawił się ze swoim siostrzeńcem⁴⁷. Podobieństwo Księgi Tobiasza z tą historią bardzo wyraźnie przejawia się w nawiązaniu do imion bohaterów oraz do tła historycznego, a także w formie samego dzieła – Księga Tobiasza upodabnia się do „Historii i przysłów Achikara”, przechodząc na początku opowiadania z trzeciej osoby w pierwszą. Zabieg stylizacji oraz umieszczenia bohatera asyryjskiego w żydowskim opowiadaniu mógł służyć próbie rozślawienia opowieści o Tobiaszu poprzez powiązanie jego postaci ze sławnym mędrcem lub ukazaniu podobieństwa ich losów (szlachetne zachowanie, niesłuszne doznanie cierpienia i szczęśliwe zakończenie).

Dwa następne słowa, tworzące *status constructus* wyrażający stan przynależności, odnoszą się do wymienionej postaci: *nomen regens* ܐܢܝܢ występuje w stanie zależnym i łączy się z przyjmującym funkcję dopełniacza imieniem Anael. Imię to nie występuje w innych fragmentach ksiąg Pisma Świętego i jest imieniem teoforycznym, składającym się z połączenia czasownika ܐܢܝܢ („odpowiadać, zacząć mówić”) z rzeczownikiem ܐܠܗܐ („Bóg, bóstwo”), co jako imię oznacza „Bóg odpowiedział” (greckie recenzje oddają imię przekładając je literalnie Ἀναήλ, zaś VL: Annanihel)⁴⁸. Dalej występuje rzeczownik ܐܢܝܢ z sufiksem ܐܢܝܢ c.s. także

⁴⁶ Opis sigli biblijnych oparty został na dłuższej edycji greckiej (GII), która znajduje się w edycji: Hanhart (red.), *Tobit*, 53.

⁴⁷ A. Tronina – M. Starowieyski, *Apokryfy syryjskie. Historia i przysłowia Achikara. Grota skarbów. Apokalipsa Pseudo-Metodego* (Pisma Apokryficzne 6; Kraków: Wydawnictwo WAM 2011) 12-17, 20-21, 35-59; J.C. VanderKam, „Ahikar/Ahiqar”, *The Anchor Bible Dictionary* (D.N. Freedman) (New York: Doubleday 1992) I, 113-114.

⁴⁸ C.A. Moore, *Tobit. A new Translation with Introduction and Commentary* (AnB 40A; New York: Doubleday 1996) 121.

tworzący *status constructus*, określający imię stojące bezpośrednio przed, co w całości można dosłownie przetłumaczyć jako: „ustanowił Achikara – syna Anaela, mojego brata”. Grecka recenzja dłuższa, w odróżnieniu od G¹, w tym fragmencie powtarza rodzajnik określony τὸν zgadzający się w rodzaju (m.), przypadku (A.) i liczbie (1 s.) z οὐδὲν.

L.5/6. מלכותו] ת[פנו]ש כל על | G¹: ἐπὶ πᾶσαν τὴν ἐκλογιστίαν τῆς βασιλείας αὐτοῦ | G¹¹: ἐπὶ πᾶσαν τὴν ἐκλογιστίαν τῆς βασιλείας αὐτοῦ

Przyimek על w języku aramejskim może przybierać różne znaczenia: „na, nad, w” (w sensie przestrzennym), „wobec, w stosunku do, przeciw” (w odniesieniu do czegoś lub kogoś), „w kierunku, do” (z czasownikami wyrażającymi ruch), a także może wyrażać intensyfikację⁴⁹. Opowiadając się za pierwszym znaczeniem przyimka, odnieść go można do określenia zakresu władzy powierzonej Achikarowi.

Słowo כל w połączeniu z poprzedzającym je przyimkiem i następującym po nim rzeczownikiem często przybiera formę *status constructus* i wyraża zakres czynności⁵⁰ (por. z *Księgą Jubileuszów* 4Q216 6:6 על כל הארץ „nad całą ziemią” lub z hebrajskim tekstem Wj 10,14 על כל-ארץ מצרים „na całą ziemię Egiptu”). W tym wypadku greckie recenzje są zbieżne, oddają tłumaczenie przez ἐπὶ πᾶσαν („nad całym/całą”) i dodają słowo ἐκλογιστίαν (VL: „*super omnem curam regni*”, „nad całą opieką/troską królestwa”), które nie zachowało się w manuskrypcie aramejskim (jedynie pierwsza i ostatnia litera), ale zostało zrekonstruowane jako שיפנות, spokrewniona z nim forma jest w pierwszym słowie w linii 8. 4Q196 fr. 2 (שיפון), które w greckich recenzjach jest oddane przez ἐκλογιστής). J.A. Fitzmyer, porównując te dwie formy oraz ich greckie i łacińskie odpowiedniki, doszedł do wniosku, że pierwsza z nich, czyli z piątego wiersza מלכות שיפנות (przetłumaczona na ang. jako „credit accounts of his kingdom”, w języku polskim: „rachunkowość królestwa, zarządzanie królestwa”) jest formą koniugacji *szafel* pochodzącą od rdzenia יזן („pożyczać”) i stanowi nazwę funkcji, stanowiska. Z kolei spokrewnione słowo שיפון z 8. linii tego samego fragmentu jest określeniem urzędnika. W papirusach z Oxyrynchos znajdują się obie greckie formy odpowiadające aramejskim, potwierdzające powyższe rozróżnienie, gdzie pierwsza (ἐκλογιστία) określona jest jako podatek należny wobec biura należącego do ἐκλογιστής, który był aleksandryjskim urzędnikiem ustanowionym do pobierania przychodów w greckich prowincjach Egiptu⁵¹.

49 M. Parchem, *Biblijny język aramejski: gramatyka, kompletne preparacje, słownik* (Pelplin: Bernardinum 2016) 170-171.

50 *ATM III*, 417; *DJPA*, 257-258.

51 Fitzmyer, *Tobit*, 123; Fitzmyer, *The Dead Sea Scrolls*, 156.

L.6. ולה הוה [ש]לטן על [פ]ל המרכלות מלכא | G^I: καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν διοίκησιν | G^{II}: καὶ αὐτὸς εἶχεν τὴν ἐξουσίαν ἐπὶ πᾶσαν τὴν διοίκησιν

Wers 6. jest trudny do odczytania ze względu na to, że zachowały się w nim tylko górne części pierwszych dwóch liter oraz ślad finalnego *nun* i *'ayin*. W tym wypadku w celu odtworzenia aramejskiego tekstu pomocna jest recenzja G^{II}, która jest bogatsza od G^I o frazę: (καὶ) αὐτὸς εἶχεν τὴν ἐξουσίαν („i on miał władzę”). Aramejskie słowo ܠܬܢܩܠܘܣܝܢ posiada dwa różne znaczenia zarówno „władza, potęga”, jak i „władca, rządca”⁵². W tym kontekście bardziej odpowiednim jest pierwsze znaczenie, potwierdzone przez G^{II}, a na które wskazuje również dalszy tekst. Recenzje G^I i G^{II} kończą zdanie słowem διοίκησιν, które znaczy „administracja, zarząd”, podczas gdy aramejski tekst w tym miejscu zawiera rzeczownik המרכלות („dochody, rachunki, administracja finansowa”)⁵³ występujący w formie f.s. *status constructus*, który łączy się z rzeczownikiem מלכא z rodzajnikiem określonym א („króla”). A. Tronina w polskim tłumaczeniu oddał tekst, traktując greckie recenzje i tekst aramejski jako wzajemnie się uzupełniające⁵⁴.

L.6. ובעה אהיקר עלי^{1,22} | G^I: ^{1,22}καὶ ἤξιωσεν Ἀχιάχαρος περὶ ἐμοῦ | G^{II}: ^{1,22}τότε ἤξιωσεν Ἀχιάχαρος περὶ ἐμοῦ

Trzy ostatnie słowa linii 6. tłumaczone są jako: „i wstawił się Achikar za mną”. Pierwsze jest złożeniem spółgłoski *waw* i czasownika w koniugacji *peal* perf. 3 m.s. o rdzeniu בעי, który oznacza „prosić, pragnąć, życzyć, potrzebować, szukać”. E.M. Cook, powołując się na odpowiadający termin grecki ἤξιωσεν, opowiada się za znaczeniem „błagać, prosić”⁵⁵. Po czasowniku kolejny raz występuje imię Achikar, który w tym zdaniu pełni funkcję podmiotu, oraz przyimek על z sufiksem 1 c.s., który tym razem przyjmuje znaczenie „w odniesieniu do mnie” (por. przyp. 32). Podczas gdy recenzja krótka używa spójnika καὶ („i”), recenzja długa używa przysłówka τότε („wtedy, w tym czasie, wówczas, następnie”)⁵⁶. Oba greckie teksty uzupełniają koniec zdania, opisując wynik owej prośby jako pozytywny dla Tobita, który wypowiada w pierwszej osobie: „i powróciłem do Niniwy”.

⁵² *DQA*, 235; *HALOT*, V, 1995.

⁵³ *ATTM III*, 385.

⁵⁴ „I powierzył mu całą administrację] nad nim i nad wszystkimi dochodami króla”, Tronina, „Qumrańskie rękopisy”, 83.

⁵⁵ *DJPA*, 107-108; *DQA*, 36.

⁵⁶ *SGPNT*, 339.

Tb 1,22 (4Q196 fr. 2:7-8)

[ארי ואחי]קר אחי הוה רב שקה ורב עזקן והמרכל ^{1,22} ..] ⁷
 [ו]שיזפן קדם אסרחריב מלך אתור ואשלטה אסרחדון תנין לה ארי ⁸

G^I: ^{1,22} Ἀγίαχαρος δὲ ἦν ὁ οἰνοχόος
καὶ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου καὶ διοικητῆς καὶ ἐκλογιστῆς
καὶ κατέστησεν αὐτὸν ὁ Σαχερδονὸς ἐκ δευτέρας:

G^{II}: ^{1,22} Ἀγίαχαρος γὰρ ἦν ὁ ἀρχιοινοχόος
καὶ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου καὶ διοικητῆς καὶ ἐκλογιστῆς ἐπὶ Σενναχηρείμ βασιλέως Ἀσσυρίων
καὶ κατέστησεν αὐτὸν Σαχερδονὸς ἐκ δευτέρας:

[...^{1,22}ponieważ Achij]kar, mój brat, był głównym podczaszym, i posiadaczem pieczęci, i administratorem, i zarządcą u Sennacheryba, króla Asyrii. I ustanowił go Asarhaddon drugim po sobie. Zatem [...]

L.7. שקה ורב ארי הוה רב שקה ^{1,22} | אחי ואחי]קר אחי ^{1,22} | G^I: ^{1,22} Ἀγίαχαρος δὲ ἦν ὁ οἰνοχόος | G^{II}: ^{1,22} Ἀγίαχαρος
γὰρ ἦν ὁ ἀρχιοινοχόος

Pierwsze słowa linii 7. zostały zrekonstruowane jako spójnik ארי, który częściej występuje w postaci ארו i przyjmuje znaczenia „ponieważ” lub „więc, zatem, oto, teraz”⁵⁷. Ten początek linii w języku greckim został oddany w G^I przez jedną z najczęściej używanych partykuł greckich δὲ (która jest spójnikiem przeciwnym i łączącym: „zaś, a, natomiast, i, ale”) a w G^{II} przez spójnik γὰρ oznaczający przyczynę, wniosek, przedłożenie myśli lub wyjaśnienie⁵⁸. Następnie występuje złożenie waw i ponownie imienia asyryjskiego mędrca „Achikara” z określeniem, które w manuskrypcie aramejskim występuje jako אחי „mój brat”, a którego brak w obydwu greckich recenzjach. Po czym występuje czasownik הוה w podstawowej koniugacji *peal* perf. 3 m.s. („był”) i następuje wyliczenie zaszczytów i godności, które pełnił krewny Tobita. Pierwsza z wymienionych funkcji to רב שקה „główny podczaszy” (podobnie w G^{II} ὁ ἀρχιοινοχόος; inaczej w G^I ὁ οἰνοχόος „podczaszy”). Tytuł ten występuje w języku hebrajskim (Syr 48,18; 2 Krl 18,17.19.26.27.28.37; 19,4.8; w paralelnym tekście Iz 36–38) i jest tłumaczony w piątym wydaniu Biblii Tysiąclecia jako „rabsak” (w odniesieniu do tytułu „wielkiego podczaszego”) lub „Rabsak” (jako imię własne). LXX nie tłumaczy tego terminu, lecz przedstawia w transkrypcji jako Ραυακῆς. Zajmujący to stanowisko musiał cieszyć się wielkim zaufaniem króla, a jego funkcja czyniła go osobą ważną i wpływową (Neh 1,11–2,1). M.O. Wise uważa, że akadyjski

⁵⁷ DQA, 22-23; DJPA, 74.

⁵⁸ SGPNT, 61,69.

tytuł רב עזק רב שקה pierwotnie oznaczał „przełożonego dowódców/funkcjonariuszy” i nie miał związku etymologicznego z heb. שקה („pieć”)⁵⁹.

L.7. רב עזקן והמרכל | G^I: καὶ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου καὶ διοικητῆς | G^{II}: καὶ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου καὶ διοικητῆς

Kolejnym wymienionym tytułem jest רב עזקן, który w nieco zmienionej formie występuje w dziele „Historia i przysłówia Achikara” jako צביה עזקה (termin ten występuje tam dwa razy w kol. 1, linii 3. oraz w kol. 1, linii 19., tłumaczony jest jako „noszący pieczęć”) i odnosi się do osoby, która strzegła sygnetu, za pomocą którego poświadczano dokumenty w imieniu króla (Est 3,10; 8,2.8; Rdz 41,42)⁶⁰. Greckie recenzje są zgodne i oddają ten tytuł przez termin ἐπὶ τοῦ δακτυλίου w znaczeniu dosłownym „(był) nad pieczęcią”, czyli za A. Troniną „(był) strażnikiem pieczęci”⁶¹. Następne określenie המרכל (słowo to ma perskie pochodzenie) jest spokrewnione ze słowem z 6. linii המרכלן i oznacza osobę odpowiedzialną za „dochody, rachunki”, czyli „administratora”⁶² (w greckich recenzjach w tym miejscu użyte jest słowo διοικητῆς oznaczające osobę – „administratora”; por. z linią 6. gdzie użyte jest pokrewne słowo διοίκησις oznaczające funkcję).

L.8. ׀ןשיופן קדם אסרחריב מלך אתור | G^I: καὶ ἐκλογιστῆς | G^{II}: καὶ ἐκλογιστῆς ἐπὶ Σενναχηρείμ βασιλέως Ασσυρίων

Ostatni tytuł שיופן został już omówiony przy wcześniejszym fragmencie i odnosi się do osoby pełniącej urząd „zarządcy, ministra finansów”⁶³. W aramejskim tekście taka osoba przedstawiona jest jako odpowiadająca przed Sennacherybem, królem Asyrii, co wyrażone jest za pomocą przyimka קדם, który używany jest na oznaczenie miejsca („przed, z przodu”), lecz w odniesieniu do osoby również oznacza postawę szacunku i uległości – jak w tym wersecie (por. 4Q550 fg 5+5a:2; 4Q213a fg 1:15; 4Q529 fg 1:10; 4Q213a fg 1:16)⁶⁴. Dłuższa recenzja pokrywa się z tekstem 4Q196 (w G^I zauważalny jest proces skrócenia tekstu i pominięcia imienia pierwszego króla wraz z jego określeniami). G^{II} zawiera, w miejscu aram. קדם, przyimek ἐπὶ, który w połączeniu z A. może pełnić funkcję określenia osoby albo rzeczy, wobec której wykonywane jest działanie lub ruch

⁵⁹ Fitzmyer, *Tobit*, 123-124; Moore, *Tobit*, 123.

⁶⁰ T.L. Holm, „Memories of Sennacherib in Aramaic Tradition”, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem, Story, History and Historiography* (red. I. Kalimi – S. Richardson) (Leiden – Boston: Brill 2014) 300.

⁶¹ Tronina, „Qumrańskie rękopisy”, 84.

⁶² *ATTM III*, 385.

⁶³ *ATTM III*, 490; *DQA*, 233.

⁶⁴ *DQA*, 205.

(„do, nad, przed, między, przy, u, na”) lub w połączeniu z A. może odpowiadać na pytanie „gdzie?” („na, w, przy, u, nad”)⁶⁵. Obie interpretacje są możliwe do przyjęcia i oddane zostały przez tłumaczenie: „u Sennacheryba”.

L.8. ואשלטה אסרחדון תנין לה ארי | G^I: και κατέστησεν αὐτὸν ὁ Σαρχεδονὸς ἐκ δευτέρας: |
G^{II}: και κατέστησεν αὐτὸν Σαρχεδονὸς ἐκ δευτέρας:

Ostatnie zdanie wymienia imię innego króla, Asarhaddona, który jest wspomniany jako ten, który ustanowił Achikara, podobnie jak jego poprzednik, ważną osobistością w państwie. Czasownik o rdzeniu שָׁלַט występuje tu w tej samej formie gramatycznej co w wierszu 5., ale dodatkowo łączy się z *waw* na początku i sufixem 3 m.s. (ה) na końcu, co tłumaczy się „i ustanowił go”. Określenie תנין לה, gr. ἐκ δευτέρας, czyli „drugim po nim”⁶⁶ jest wyrazem najwyższego uznania i oznacza, że Achikar został drugą najważniejszą osobą w państwie, zaraz po królu (podobieństwo do takiego uznania występuje w Est 10,3 i Rdz 41,43)⁶⁷. W języku akadyjskim sformułowanie *turtānu* lub *tartānu* „człowiek na drugim miejscu” używane było na określenie naczelnego dowódcy wojska⁶⁸. Greckie recenzje tego fragmentu poza jedną różnicą (w G^I znajduje się rodzajnik określony ὁ w formie N.m.s. przed imieniem Σαρχεδονὸς) są tożsame. We wspomnianych tekstach pojawiają się imiona dwóch królów asyryjskich: Sennacheryba i Asarhaddona. Władza tych monarchów przypadła na okres imperium nowoasyryjskiego. Pierwszy rządził w latach 705-681 przed Chr., a drugi w 680-669 przed Chr. W Księdze Tobiasza Sennacheryb zostaje przedstawiony jako syn Salmanassara (726-722 przed Chr.), co ukazuje niewiedzę autora księgi, który połączył postacie Salmanassara i Sargona II (721-705 przed Chr.), który to rzeczywiście był ojcem Sennacheryba. Imię zapisane w języku aramejskim אסרחריב na określenie Sennacheryba według Fitzmyera wydaje się dziwną formą. W tekście o Achikarze znalezionym na Elefantynie ma ono formę שנהאריב lub סנהאריב, z kolei w tekście masoreckim jest zapisywane סנהריב (2 Krl 19,16.20.36; Iz 36,1; 37,17.21.37). Wymienione formy zbliżają się do akadyjskiego *Sin-ahḫē-erib(a)*, czyli „(bóg) Sin zastąpił synów”. Wydaje się, że pisarz zaczął pisać imię Asarhaddon, a od połowy zapisał drugą część imienia Sennacheryb, bez poprawy wcześniejszej części. Imię Asarhaddon w aramejskim tekście o Achikarze z Elefantyny zapisane zostało jako אסרהדון, która to pisownia bliska jest tekstowi z 4Q196 אסרהדון oraz zapisowi imienia w tekście masoreckim jako אסר-הדון (2 Krl 19,37; Iz 37,38; Ezd 4,2). Te formy zbliżają się do akadyjskiego *Aššur-ah-iddin*, czyli „(bóg) Aszur dał mi brata”.

⁶⁵ SGPNT, 120-121.

⁶⁶ ATTM III, 504.

⁶⁷ Fitzmyer, *The Dead Sea Scrolls*, 158.

⁶⁸ „*turtānu*”, w: <http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php> [04.03.2017].

Nietypowa forma imienia אסרחריב (Sennacheryb) wydaje się mieć równie nietypowy odpowiednik אסרחאריב w tekście o Achikarze, z tym że tam imię to odnosi się do Asarhaddona⁶⁹.

Tb 14,10 (4Q199 fr. 2)

[...]^{14,10} ע[ובדי נדן] ...]¹

G^I: ^{14,10} τέκνον, ἰδὲ τί ἐποίησεν Ἀμὸν Ἀχιαχάρῳ τῷ θρέψαντι αὐτόν,

G^{II}: ^{14,10} ἰδέ, παιδίον, ὅσα Ναδὰβ ἐποίησεν Ἀχικάρῳ τῷ ἐκθρέψαντι αὐτόν·

[...^{14,10}u]czynki Nadina[...]

L.1.]נן וביד[ע | G^I: ἰδὲ τί ἐποίησεν Ἀμὸν | G^{II}: ὅσα Ναδὰβ ἐποίησεν

Pierwsze z dwóch słów jest częściowo zrekonstruowane i rozpoznane jako עבד lub עובד („uczynek, aktywność, praca”) i w tym miejscu występuje w formie *status constructus* w liczbie mnogiej, łącząc się z rzeczownikiem będącym imieniem własnym. W greckich recenzjach występuje czasownik ποιέω („czynić, robić, wyrządzić coś komuś”) ⁷⁰ w formie aorystu trybu oznajmującego strony czynnej 3 s. („uczynił, zrobił, wyrządził”). Znaczeniowo ta forma najbliższa jest rzeczownikowej formie aramejskiego tekstu עובד. W obydwu recenzjach greckich także występuje imię Achikar w D.m.s., które to jest punktem odniesienia dla czynów Hamana (G^I) czy Nadaba (G^{II}). Co można przetłumaczyć jako: „dziecko, oto co wyrządził Haman Achikarowi, żywiącemu go” (G^I), „oto dziecko, jak wiele Nadab wyrządził Achikarowi, żywiącemu go” (G^{II}). Imię krewnego Achikara w G^I występuje jako Ἀμὸν (choć w 11,19 pojawia się Νασβᾶς), zaś w G^{II} jako Ναδὰβ (aż cztery razy w wersecie 14,10). Jest ono problematyczne, ponieważ zostało wiele razy zniekształcone, np. w różnych recenzjach VL było zapisywane jako: Nabad, Nabat, Nabal; zaś w Vg: Nabath. W tekście o Achikarze znalezionym na Elefantynie imię zaadoptowanego kuzyna brzmi „Nadan” lub „Nadin”, z czego druga wersja jest bardziej prawdopodobna. Tekst z 4Q199 נדן, jak się okazuje, przekazuje prawidłową wersję imienia: *Nadān*, które w języku akadyjskim jest formą rzeczownika oznaczającego „dar”. *Nādin* to forma imiesłowu czynnego w języku akadyjskim, pochodząca od czasownika *nādanu* „dawać”. Forma ta mogła występować jako część teoforycznego imienia, mającego budowę: „(imię bóstwa) + *nādin* + (dar bóstwa)”, np. *Aššūr- nādin-zer*, „Aszur jest dawcą

⁶⁹ Fitzmyer, „Tobit [4Q196-200]”, 10-11.

⁷⁰ *SGPNT*, 268-269.

potomstwa/Aszur daje potomstwo⁷¹. A. Tronina, używając w przekładach historii o Achikarze (z języka aramejskiego i syryjskiego) imienia „Nadan” zaznacza, że imię to występuje w różnych wariantach i jest odpowiednikiem akadyjskiego imienia Nadin, które tłumaczy przez formę pasywną jako „dany [od bogal]”. Z kolei formę imienia Anadan z wersji staro-cerkiewno-słowiańskiej wyjaśnia jako formę oboczną imienia Nadan (z wersji syryjskiej) oraz imienia Nadin (z wersji arabskiej)⁷². Tekst biblijny dłuższej recenzji greckiej w tym miejscu (14,10) nawiązuje bardzo widocznie do historii o Achikarze i Nadinie (lub Nadanie), szczególnie we fragmentach: „[...] co uczynił Nadab Achikarowi swojemu żywicielowi”, „[...] wyszedł na światło Achikar, a Nadab odszedł w ciemność wieczną, bo próbował zabić Achikara”, „[...] Dzięki czynieniu miłosierdzia uszedł z sidła śmierci, które zastawił na niego Nadab, a Nadab wpadł w sidło śmierci i zgubił siebie⁷³. Zakończenie to przypomina puentę, która wieńczy syryjską wersję historii o Achikarze: „Kto postępuje dobrze, otrzyma dobrą odpłatę, a kto postępuje źle, otrzyma w zamian nieszczęście. Kto kopie dół dla bliźniego, wypełni go swoją osobą. Chwała Bogu, a nam Jego miłosierdzie⁷⁴”.

Jeżeli chodzi o wynik porównania tekstu aramejskiego z greckimi recenzjami, to na podstawie analizy podjętej w tym artykule można stwierdzić, że recenzje w stosunku do siebie przeważnie są zbieżne, a różnią się nieznacznie. Jednak recenzja G^{II} wydają się bliższa tekstowi aramejskiemu i bardziej dokładna, co dostrzegalne jest np.: w tłumaczeniu jednej z funkcji Achikara z 4Q196 fr. 2:7 jako „wielki podczaszy”, podczas gdy recenzja G^I tłumaczy jedynie: „podczaszy”; w pokryciu się z aramejskim manuskrytem 4Q196 fr. 2:8, gdy G^{II} wspomina o Sennacherybie, królu Asyrii, co zostało pominięte w recenzji krótszej; czy w przytoczeniu imienia bratanka Tobita w wersji bardziej zbliżonej do tej z 4Q199 fr. 2. Jednak grecka recenzja G^{II} nie jest dokładnym tłumaczeniem, uczynionym na podstawie manuskryptów. Kwestią otwartą pozostaje: Jaka była semicka *Vorlage* dla greckich recenzji Księgi Tobiasza. Jednak te greckie tłumaczenia należy uznać za niezmiernie pomocne w rekonstrukcji oraz ustalaniu sensu rzadkich wyrazów występujących w rękopisach 4Q196-200.

71 Holm, „Memories of Sennacherib”, 300.

72 Tronina – Starowieyski, *Apokryfy syryjskie*, 37, 62.

73 Wojciechowski, *Księga Tobiasza*, 180.

74 Tronina – Starowieyski, *Apokryfy syryjskie*, 59.

Bibliografia

- Beyer K., *Die aramäischen Texte vom Toten Meer samt den Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1984) I.
- , *Die aramäischen Texte vom Toten Meer samt den Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten: Ergänzungsband* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994).
- , *Die aramäischen Texte vom Toten Meer samt den Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2004) II.
- Brooke A.E. – McLean N. – Thackeray H.St.J., *Esther, Judith, Tobit. The Old Testament in Greek according to the Text of Codex Vaticanus* (Cambridge: Cambridge University Press 1940) III/1.
- Campbell J.G., *The Exegetical Texts* (Companion to the Qumran Scrolls 4; London: T & T Clark International 2004).
- Chrostowski W., „Księga Tobiasza w kanonie Starego Testamentu”, *Collectanea Theologica* 79/4 (2009) 9-30.
- Cook E.M., *Dictionary of Qumran Aramaic* (Winona Lake, IN: Eisenbrauns 2015).
- Drawnel H. – Piwowar A. (red.), *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem* (ABL 2; Lublin: Wydawnictwo KUL 2009).
- Fitzmyer J.A., „The Aramaic and Hebrew Fragments of Tobit from Qumran Cave 4”, *Catholic Biblical Quarterly* 57 (1995) 655-675 = Fitzmyer J.A., *The Dead Sea Scrolls and Christian Origins* (Grand Rapids: Eerdmans 2000) 131-158.
- , *Tobit* (Commentaries on Early Jewish Literature; Berlin – New York: Walter de Gruyter 2003).
- , „Tobit” [4Q196-200], *Qumran Cave 4.XIV: Parabiblical Texts, part 2* (red. M. Broshi et al.) (Discoveries in the Judean Desert XIX; Oxford: Clarendon 1995) 1-76, tabl. I-X.
- Garcia Martinez F. – Tigchelaar E.J.C., *The Dead Sea Scrolls, Study Edition* (Leiden – Boston – Köln: Brill 1997) I: 1Q1-4Q273.
- Grätz H., *Geschichte der Juden von Untergang des jüdischen Staates bis zum Abschluss des Talmud* (I-V; Leipzig: Leiner 1866).
- Hanhart R. (red.), *Tobit* (Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum VIII, 5; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1983).
- Hieronim, „Praefatio in librum Tobiae”, w: *Patrologia Latina* (red. J.P. Migne) (Paris 1846) XXIX.
- Hitzig G.F., „Zur Kritik der apokryphischen Bücher des Alten Testaments”, *Zeitschrift für die wissenschaftliche Theologie* 3 (1860) 240-273.
- Holm T.L., „Memories of Sennacherib in Aramaic Tradition”, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem, Story, History and Historiography* (red. I. Kalimi – S. Richardson) (Leiden – Boston: Brill 2014) 295-323.
- Kapera Z., „Józef Tadeusz Milik (1922-2006) – qumranolog i orientalista”, *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem* (red. H. Drawnel – A. Piwowar) (ABL 2; Lublin: Wydawnictwo KUL 2009) 311-325.
- Koehler L. – Baumgartner W. – Stamm J.J., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (red. wyd. ang. M.E.J. Richardson) (Leiden: Brill 1994-2000) I-V.
- Kohut A., „Etwas über die Moral und die Abfassungszeit des Buches Tobias”, *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* 10 (1872) 49-73.

- Libri Ezrae, Tobiae, Iudith* (Biblia Sacra iuxta Latinam Vulgatam versionem ad codicum fidem iussu Pii PP. XII cura et studio Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti edita 8; Roma: Typis Polyglottis Vaticanis 1950).
- Milik J.T., *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej* (tł. Z. Kubiak) (Biblioteka Zwojów. Tło Nowego Testamentu 6; Kraków: The Enigma Press 1999).
- , „Editing the Manuscript Fragments from Qumran”, *The Biblical Archaeologist* 19 (1956) 75-96 = *Revue Biblique* 63 (1956) 49-67 [w języku francuskim].
- , „Le travail d'édition des manuscrits du desert de Juda”, *Volume du Congres, Strasbourg 1956* (VTSup 4; Leiden: Brill 1957) 17-26.
- Moore C.A., „Scholarly Issues in the Book of Tobit before Qumran and after: An Assessment”, *Journal for the Study of Pseudepigrapha* 5 (1989) 65-81.
- , *Tobit. A New Translation with Introduction and Commentary* (AncB 40 A; New York: Doubleday 1996).
- Neubauer A., *The Book of Tobit: A Chaldee Text from a Unique Ms. in the Bodleian Library, with Other Rabbinical Texts, English Translations, and the Itala* (Oxford: Clarendon 1878).
- Orygenes, *Korespondencja* (Źródła Myśli Teologicznej 6; Kraków: Wydawnictwo WAM 1997).
- , *Philocalie, 1–20; Sur les Écritures; et la Lettre à Africanus sur l'Histoire de Suzanne* (red. M. Harl – N. de Lange) (Sources Chrétiennes 302; Paris: Éditions du Cerf 1983).
- Parchem M., *Biblijny język aramejski: gramatyka, kompletne preparacje, słownik* (Pelplin: Bernardinum 2016).
- Perrin A.B., „An Almanac of Tobit Studies: 2000-2014”, *Currents in Biblical Research* 13 (2014) 107-142.
- Pfeiffer Ch.F., *The Dead Sea Scrolls and the Bible* (Grand Rapids: Baker Book House 1969).
- Popowski R., *Słownik grecko-polski Nowego Testamentu* (Warszawa: Vocatio 2007).
- Rosenthal M., *Vier apokryphische Bücher aus der Zeit und Schule R. Akiba's* (Leipzig: Schulze 1885).
- Sokoloff M., *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period* (Dictionaries of Talmud, Midrash and Targum 2; Ramat Gan: Bar Ilan University Press 1990).
- Spencer R.A., „The Book of Tobit in Recent Research”, *Currents in Research: Biblical Studies* 7 (1999) 147-180.
- Strugnell J., „The Original Team of Editors”, *On Scrolls, Artefacts and Intellectual Property* (red. T.H. Lim – H.L. MacQueen – C.M. Carmichael) (Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series 38; Sheffield: Sheffield Academic Press 2001) 178-192.
- Tov E., „The Publication of the Dead Sea Scrolls”, *On Scrolls, Artefacts and Intellectual Property* (red. T.H. Lim – H.L. MacQueen – C.M. Carmichael) (Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series 38; Sheffield: Sheffield Academic Press 2001) 199-214.
- – Pfann S. (red.), *The Dead Sea Scrolls on Microfiche: A Comprehensive Facsimile Edition of the Texts from the Judean Desert* (Leiden: IDC/Brill 1993).
- VanderKam J.C. – Flint P., *The Meaning of the Dead Sea Scrolls* (San Francisco: Harper Collins Publishers 2002).
- Tronina A., „Qumrańskie rękopisy Księgi Tobiasza (4Q196-200)”, *Roczniki Teologiczne* 47 (2000) 81-93.
- – Starowieyski M., *Apokryfy syryjskie. Historia i przysłowia Achikara. Grota skarbów. Apokalipsa PseudoMetodego* (Pisma Apokryficzne 6; Kraków: Wydawnictwo WAM 2011).
- VanderKam J.C., „Ahikar/Ahiqar”, *The Anchor Bible Dictionary* (D.N. Freedman) (New York: Doubleday 1992) I, 113-114.
- , *Manuskrypty znad Morza Martwego* (Warszawa: Wydawnictwo Cyklady 1996).

- Velcic B., „The Significance of the Relation of 4QTobit fr. 6 with Greek Texts”, *Henoch* 27 (2005) 149-162.
- Vermes G., *The Dead Sea Scrolls in English* (Sheffield: Sheffield Academic Press 1995⁴).
- Wagner C.J. (red.), *Polyglotte Tobit-Synopse: Griechisch-Lateinisch-Syrisch-Hebräisch-Aramäisch* (MSU 28; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2003).
- Weeks S. – Gathercole S. – Stuckenbruck L. (red.), *The Book of Tobit: Texts from the Principal Ancient and Medieval Traditions, with Synopsis, Concordances, and Annotated Texts in Aramaic, Hebrew, Greek, Latin, and Syriac* (FoSub 3; Berlin: Walter de Gruyter, 2004).
- Wojciechowski M., „Księga Tobita jako świadectwo o diasporze izraelskiej w Asyrii”, *Collectanea Theologica* 75/4 (2005) 17-33.
- , *Księga Tobiasza, czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (NKB XII; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2005).
- Zimmermann F., *The Book of Tobit: An English Translation with Introduction and Commentary* (Jewish Apocryphal Literature; New York: Harper & Row, for Dropsie College 1958).